

valgt at udelade Slesvig. Men når der alligevel kommer omtale af her-tugdømmet, er denne ikke altid lige godt udtrykt. Kortet side 10 har den fejl, at det udelader de kongerigske enklaver og først og fremmest Ribe fra kongeriget. Et andet kortproblem dukker op side 71 med hen-syn til skoven Jarnwith, der også i teksten omtales med det tyske navn »Dänischwold« (det korrekte er Dänischwohld). Den lå ikke på Tøn-der/Husum-kanten som angivet på kortet, men på Slesvigs sydgrænse mellem Kiel og Eckernförde. Side 322 lykkes det, at placere »Kiel in Schleswig« – Kiel ligger som bekendt i Holsten.

Konklusion

Jeg skal understrege, at det på trods af disse kritiske og diskuterende kommentarer har været særdeles givende at deltage i bedømmelsen af afhandlingen. Afhandlingen beskæftiger sig med et på mange måder vigtigt, ja endog globalt vigtigt emne, kan man hævde, og den er yderst vidende om dette. Hertil er det er jo i høj grad er en ambitiøs og stofrig afhandling. Jeg fristet til at sige, at afhandlingen rummer en hel skov af viden. Jeg vil endnu en gang glædes over, at nogen for en gangs skyld prøver at dække de mange århundreders historie, at binde middelalder og tidlig nyere tid sammen – og at spejle en hel samfundsudvikling – og oven i købet knytte sig til en international diskussion.

Bjørn Poulsen

STEN EBBESEN: Dansk middelalderfilosofi ca. 1170-1536, Sten Ebbesen og Carl Henrik Koch (red.): *Den danske filosofis historie bd. 1*, Gylden-dal 2002. 255 s.

STEN EBBESEN OG CARL HENRIK KOCH: Dansk filosofi i renæssancen 1537-1700, Sten Ebbesen og Carl Henrik Koch (red.): *Den danske filosofis historie bd. 2*, Gyldendal 2003. 350 s. Løssalg pr. bind 348 kr., sub-skription 298 kr.

For mere end tyve år siden påbegyndte Nyt Nordisk Forlag udgivelsen af en europæisk filosofihistorie i fire bind. Kun to bind nåede at udkom-

kaster et nærmere blik på lensregnskaberne fra de slesvigske len. Afgifterne er lignet på det enkelte svin; de er det, som i afhandlingen kaldes ad hoc afgifter. Og det vil sige, at oldengældens størrelse allermest har noget med nærhed til større skove at gøre. Jf. Bjørn Poulsen, *Landesausbau und Umwelt im Schleswig 1450-1550, Dünger und Dynamit. Beiträge zur Umweltgeschichte Schleswig-Holsteins und Dänemarks*, (Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins, 31), udg. Manfred Jakobowski-Tiessen og Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt, Neumünster 1999, s. 65-79.

me. Det ene var Carl Henrik Kochs bind om filosofien fra reformationen til oplysningstiden, mens Sten Ebbesens bind om filosofien i middelalderen og renæssancen, af årsager denne anmelder er uvidende om, aldrig så dagens lys. Koch og Ebbesen har nu fundet sammen om udsendelsen af en dansk filosofihistorie i fem bind, hvor Ebbesen i første bind beskriver tiden før reformationen, Ebbesen og Koch er fælles om andet bind om renæssancefilosofien, her defineret som perioden 1537-1700, mens Koch alene dækker tiden derefter, frem til 1950, i tredje til femte bind, som efterfølgende er udkommet. Initiativet fortjener ros, for det er første gang, at en sådan samlet fremstilling af dansk filosofi gennem tiderne er skrevet.

Ebbesen får ved denne lejlighed revanche for den europæiske middelalderfilosofi, der aldrig udkom, for at skrive en gennemgang af en særlig dansk middelalderfilosofi lader sig simpelthen ikke gøre. Det, der i realiteten er tale om fra Ebbesens hånd, er en fremstilling af en række filosofiske problemstillinger fra den europæiske middelalder, hvor eksemplerne »tilfældigvis« er hentet fra danske forfattere – eller forfattere, der med overvejende sandsynlighed er født i Danmark. Ebbesen og Koch er udmærket klar over, at en særlig dansk filosofi ikke findes. Filosofien i Danmark har altid været uløseligt forbundet til tankestrømme ude fra Europa. I indledningen skriver de: »Kun i den forstand, at der findes danske, der har filosoferet, findes der en dansk filosofi« (bd. I, s. 7). Problemet er jo så at definere, hvem der er danske. Den danske konges dansktalende undersåtter kvalificerer sig umiddelbart, og det samme gør nordmændene i bind 2 (og frem til 1814, må det formodes). Tysktalende undersåtter fra Slesvig og Holsten er derimod som hovedregel udeladt.

Et andet forhold, der har øvet indflydelse på udviklingen af filosofien i Danmark, er, om der har været en institutionel ramme eller et intellektuelt miljø, hvor filosoferen kunne finde sted, eller ej. Før 1479, hvor Københavns Universitet blev etableret, var den institutionelle ramme ikke så stærk, men i tiden efter kunne forskellige traditioner eller normer opstå, hvilket kunne give filosofien et bestemt præg, hvormed den kunne adskille sig fra andre landes traditioner eller normer. For Ebbesens bind 1 gælder det imidlertid, at han først og fremmest må behandle filosofihistoriske problemer i relation til danskere, der har filosoferet i udlandet, fortrinsvis Paris. Man kunne derfor drilsk tænke sig, at omtrent den samme bog kunne skrives som del af fx en belgisk eller tjekkisk filosofihistorie.

Til gengæld kunne man tro, at redaktørerne ville give en nærmere bestemmelse af, hvad filosofi er. Men værket har ingen definition. Man

har ligefrem med vilje undgået en sådan. Det nærmeste, man kommer, er en definition af filosofi som det, en given samtid har opfattet som filosofi (I, 9). Så har man ikke lagt sig fast på for meget. Implicit fremgår det at være emner, der er blevet undervist i på universiteterne i først og fremmest logik (dialektik), men for 1500- og 1600-årenes vedkommende er medtaget en række forfatters videnskabssteoretiske overvejelser (fx Tycho Brahes og Niels Stensens). Disse kan samles under kategorien naturfilosoffer. Den meget løse definition af, hvad filosofi er, viser sig dog hurtigt at være både rimelig og funktionel. En for rigid definition ville have lagt snærende bånd på fremstillingen, ikke mindst fordi det næppe ville være muligt at finde en mere snæver definition, der ville være anvendelig over det store tidsrum, der gæbes over.

Bind 1 begynder med Anders Sunesens *Hexaëmeron* fra sidst i 1180'erne og går via en kort omtale af biskop Gunner af Viborg over til det, der er bogens altdominerende kapitel, nemlig det 110 sider lange kapitel 4 om filosofien i det sene 1200-tal. Vi får heri en indgående fremstilling af filosofiske problemstillinger fra Paris set gennem fire, måske fem, danskeres øjne: Martinus, Boethius, Johannes Primus, Johannes Secundus og så den tvivlsomme og anonyme 'pseudo-dansker', som Ebbesen kalder ham. Universitetet i Paris var centrum for 1200-tallets europæiske filosofi, som især excellerede i aristotelismen. Hele rammen for filosofiens dyrkning var dog teologisk, og Ebbesen er omhyggelig med at sætte den filosofiske tænkning ind i dens rette teologiske sammenhæng. Aristoteles lod sig dog ikke sådan bare tilpasse den kristne kirkes læresætninger, og som århundrederne før og efter var også 1200-tallet vidne til stedvis heftige opgør mellem »filosoffer« og »teologer«. Anførselstegnene må med, når man bruger disse ord, for der var ikke tale om to adskilte professioner. Filosoferne var nemlig også teologer. Som minimum var de kristne med en vis teologisk skoling, men adskillige var endvidere medlemmer af en af tiggermunkeordenene. Det gjaldt vist nok også for danskerne. Boethius synes at have været dominikaner, dog nok først efter at han havde forladt Paris. I det hele taget gælder det, at de biografiske oplysninger om disse danske 1200-tals filosoffer er meget sparsomme.

Når kirke- og lærdomshistorikere skal opregne berømte konfrontationer mellem teologi og filosofi i verdenshistorien, får det opgør, der fandt sted i Paris i 1270'erne, en fremtrædende placering på manges liste. De parisiske magistre i filosofi havde på dette tidspunkt skabt en rig disputationskultur. Med Ebbesens ord var der ikke noget i verden, man ikke kunne filosofere om (I, 61). Problemet var, at de filosofiske diskussioner kastede facit af sig, der ikke harmonerede med ortodoks,

kristen virkelighedsforståelse. Biskoppen af Paris interвенerede med en række censurpålæg, som kom til at gå igen i den fortsatte debat om forholdet mellem teologien og filosofien helt frem til moderne tid. Det gik først og fremmest ud på, at filosofferne skulle holde fingrene fra rent teologiske emner (det skulle de overlade til teologerne alene), og hvis de diskuterede filosofiske emner, der havde berøringsflader med teologien, måtte de ikke drage slutninger, der røkkede ved de kristne dogmer. Filosofferne fandt i begyndelsen veje til at omgå censuren, så i 1277 så biskoppen sig nødsaget til at udfærdige en liste med 219 specifikke filosofiske udsagn (teser), som det blev forbudt (truslen var ekskommunikation) at forfægte. Den danske vinkel er her ikke at kimse ad. Det har vist sig, at en betydelig del af de teser, der blev forbudt, var forfattede af Boethius fra Danmark, der på det tidspunkt underviste i Paris.

Problemet med Boethius og hans ligesindede var ikke, at de var gudløse. Den slags tolkninger er en vildfarelse. Deres brøde var snarere, at de var konsekvente logikere. Filosofiens sprog førte til antagelser, som man enten kunne dømme sande eller falske, og så var det for så vidt lige meget, om den filosofiske sandhed stemte overens med Bibelen eller for den sags skyld med den omgivende verdens fremtoning. Sandt og falsk handler om de præmisser, man stiller op. Som Boethius et sted argumenterer, så ville, hvis der nu ikke var nogen mennesker i verden, sætningen »et menneske er et menneske« være falsk, mens »et menneske er ikke et menneske« ville være et sandt udsagn. Det var stringent logisk, men for pariserbiskoppen var det en farlig relativisme, der kunne medføre, at de eviggyldige sandheder, han forvaltede qua sit embede, i givne (om end tænkte) situationer kunne være falske.

Sammen med Anders Sunesen er Boethius nok den mest kendte, eller mindst ukendte, af de danske middelalderfilosoffer. Under kategorien komplet ukendt for de allerfleste vil Niels Drukken (*Nicolaus Drukken de Dacia*) være. Det er sikkert kun læsere af *Corpus Philosophorum Danicorum Medii Aevii*, der er kildeudgivelsen af danske middelalderfilosoffer, og som danner grundlaget for bind 1, der vil have stødt på navnet før. Men Ebbesen forskertser ikke muligheden for at meddele udførligt om Drukken, der virkede på universitetet i Paris i 1340'erne, efter at han samme sted var blevet magister i filosofi. Til trods for at man kun kender to små håndskrifter fra ham, og at de næppe har haft målelig indflydelse på filosofihistorien – og slet ikke i Danmark, hvor Drukken ikke vides at have sat sine ben siden sin ungdom – får han en indgående behandling over godt 20 sider. Det er lige så meget plads, som der vies Niels Hemmingsen i bind 2, og det er måske en diskutabel vægtning af stoffet.

Var Drukken bevisligt dansker, er det straks værre med den ukendte forfatter til et forsvarsskrift fra ca. 1330 for den ockhamske filosofi. Det findes kun bevaret i et enkelt håndskrift i Rom. Ebbesen kalder forfatteren Ockhams Forsvarer, og det eneste, der kvalificerer håndskriftet til at blive udførligt gennemgået over 13 sider, er, at forfatteren i et af sine eksempler betjener sig af to geografiske lokaliteter, det ene Rom, det andet Danmark (Dacia). Ebbesen mener, at det var tilpas unormalt at bruge Dacia i den slags sammenligninger til, at forfatteren må have været dansker eller i det mindste en udlænding med et særligt forhold til Danmark. Ja, man kan jo gætte på så meget, men strengt taget kan det vel lige så godt være en romer, der har kontrasteret sin hjemby med den af ham kendte region, der lå længst væk mod nord.

Det forhold at Ockhams Forsvarer ikke bare er med, men vies så stor en plads, bringer os ind på spørgsmålet om bogens intenderede læsere. Ebbesen skriver præcist, nogle ville sige tørt, men ikke uden et glimt i øjet. Ofte får gennemgangen dog karakter af at være for de indviede. En smagsprøve kan gives. Om en passage hos forfatteren til forsvaret for Ockham, skriver Ebbesen (I, 199) følgende: »Når man spørger om *hvad* en substans er, skal svaret søges i et kvidditativt (»hvadhedsligt«) begreb (*conceptus quidditativus*) og dets sproglige udtryk, men andre spørgsmål besvares af denominative termer (begreber og ord), dvs sådanne, som benævner substansen ud fra en vis synsvinkel. Aristoteles' ni accidens-kategorier er ifølge vor forfatter netop systemer af sådanne denominative tegn.« Jeg benægter ikke, at Ebbesens karakteristik rammer hovedet på sømmet, men sproget er ikke for den uøvede. Hvad Aristoteles' ni accidens-kategorier er for noget, bliver da heller ikke forklaret nogen steder, men forudsættes bekendt. Det er der for så vidt ikke noget galt i, hvis man henvender sig til andre filosoffer. Det nævnes blot her for at imødegå falske forventninger til værket. *Den danske filosofis historie* kan ikke sammenlignes med fx *Gyldendals Dansk litteraturhistorie* eller *Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie*, hvor fremstillingen så vidt muligt søger at henvende sig til den interesserede almenhed. Ebbesens vilkår er også anderledes. Han meddeler her oversættelser for første gang til et dansk publikum, så manglen på popularisering skal være ham undskyldt. For begge binds vedkommende gøres der på omslagets bagside da også opmærksom på, at værket er »skrevet og formidlet så forståeligt, som emnet tillader.« På mange måder bærer værket mere præg af at være en videnskabelig afhandling, hvilket forstærkes af fodnoterne, hvor man kan følge de mange latinske citater, der i brødteksten er gengivet i forfatterens danske oversættelser.

Der er ingen generel litteraturvejledning, og der er i almindelighed

udvist sparsommelighed mht. litteraturhenvisningerne. Princippet synes at være, at forfatterne går ud fra originalteksterne, så kun dér, hvor der findes sekundærlitteratur, der specifikt berører forfatterens ærinde, bliver der henvist til den. Da sekundærlitteraturen om de danske middelalderfilosoffer er overskuelig, fungerer det bedst i bind 1. For flere af de omtalte personer i bind 2, fx Tycho Brahe og Niels Stensen, gælder det, at litteraturen er mere omfangsrig, men der henvises dog løbende i noterne til et udvalg af den væsentligste litteratur om disse og andre biograferede personer. Endelig er hvert bind forsynet med et navneregister, der er gjort ekstra anvendeligt ved at meddele de indekseredes fødsels- og dødsår samt deres profession.

Middelalderens, og det meste af renæssancens, filosofi var i syllogismens vold, og for især bind 1 gælder det, at det med god ret kunne have haft undertitlen »Syllogismens historie i Danmark.« Som historiker griber man derfor med glæde til de sider, hvor vi for en stund træder ud af syllogismernes skygge og ser filosofferne for os som mennesker af kød og blod og, ikke mindst, den bredere samfundsmæssige betydning deres filosofiske træning kunne få. Et sådant glimt får vi med Tue (Tuve) Nielsen fra Viborg, der efter sytten års studier i Erfurt vendte hjem og hurtigt derefter fik ærkebisperembedet i Lund, som han overtog i 1443. I den egenskab virkede han til sin død i 1472. Som ærkebiskop var Tue rigsrådets førstemand, og de mange administrative pligter har sikkert hindret, at hans interesse for metafysik, som er bevidnet i håndskrifter fra Erfurttiden, kunne dyrkes særligt intensivt. Heri havde han fremsat overvejelser, der set i lyset af hans senere karriere skærper vor interesse for dem. Bl.a. havde han fastslået, at den for staten nyttige jura var en i forhold til metafysikken inferior videnskab, for det var den sidste, der var anvendelig for sjælens frelse, i sammenligning med hvilken indretningen af staten var underordnet. Derfor burde også adelsmænd interessere sig noget mere for metafysik frem for jura, men når det ikke var tilfældet, skyldtes det adelens manglende kundskaber, samt »at mange er mere villige til at gøre noget for deres griskhed end for deres egen fuldkommengørelse« (I, 222). Tue var ærkebiskop i næsten 30 år, og mon ikke han formåede at nedtone metafysikken som ledetråd i forholdet til sine verdslige, adelige medrigsråder? I øvrigt må det antages, at Tue selv var af adelig herkomst, selv om intet fast bevis foreligger herfor.

Med grundlæggelsen af Københavns Universitet i 1479 toner bind 1 ud. Hermed blev der skabt en institutionel ramme for en kontinuerlig filosofiundervisning med tilhørende publikationer, lærebøger og disputater. For bind 2 gælder da også, at der i al væsentlighed er tale om

en fremstilling af filosofien ved Københavns Universitetet frem til 1700.

Bind 2 begynder med et udblik, forfattet af Ebbesen og Koch i fællesskab, over reformationstidens brud med skolastikken. I bindets andet kapitel skriver Koch om filippisme og protestantisk naturret i 1500-tallet. I begge disse kapitler fremgår det tydeligt, hvor mange kræfter der blev sat ind på at få teologien og filosofien til at eksistere sideløbende, men uden gensidig indblanden. At det for selv de ihærdigste af reformatorerne var uhyre vanskeligt at gøre dette i praksis, er til gengæld også tydeligt. Man accepterede derfor anvendelsen af filosofisk terminologi på teologiens område, og Koch viser i sin analyse af en prædiken af Peder Palladius fra 1552, hvordan dens argumentation er bygget op over Melanchthons aristoteliske dialektik (II, 35).

Andet binds centrale kapitel er Ebbesens fortsættelse af den logiske og metafysiske tænknings historie. I kapitel 3, der næsten er 180 sider langt, fremlægger han en veritabel tour de force-gennemgang af danske disputater og lærebøger i filosofi fra reformationstidens Melanchthon-prægede lærebøger over ramismens indflydelse omkring år 1600 til neoaristotelismens storhed og fald i det 17. århundrede. Ebbesen har gennemlæst, hvad der forekommer at være samtlige filosofiske lærebøger og universitetsdisputater fra den behandlede periode. Selv afhandlinger, der ikke nåede videre end til manuskriptstadiet, har han studeret i Det Kongelige Biblioteks håndskriftssamling. Ebbesens bidrag til bind 2 præsenterer derfor helt ny viden om den danske filosofi i navnlig 1600-tallet.

Man skal holde ørene stive for at følge med i de disjunkte modaliteter ved det værende, de porphyrianske prædikabilier i læren om antepredicamenta, og hvad vi ellers hører om. Ebbesen skal dog være tilgivet, for det er jo de emner og de begreber, der er temaet for de skrifter, han fortæller om, og hvis man tilstræber en videnskabelig præcis forklaring af deres indhold, må der selvfølgelig være grænser for de omskrivninger, man kan foretage.

Alene i kapitel 3 gennemgås vel en fyrretyve filosofers værker, så det er klart, at der skal gives nogle hurtige karakteristikker og domme. En gang imellem lader det dog til, at selv Ebbesen løber lidt sur i det. Om en af de store inspirationskilder for den danske filosofi i den lutherske ortodoksis tidsalder, italieneren Zabarella (som i skyndingen er blevet til Zarabella et par steder (II, 175 og 183)), siger Ebbesen (II, 108), at denne skrev en forbilledlig klar afhandling om logikken, hvorpå han et par linier nede bringer et citat fra bemeldte afhandling, der nu karakteriseres som omstændelig. Det er også klart, at det for en ikke-filosof let kommer til at virke meget faginternt. Det, vi får, er argumentations-

historie, mens den måde, hvorpå fx Petrus Ramus' filosofi blev opfattet som værende politisk farlig ved det 17. århundredes begyndelse, ikke berøres meget. Det kan man så overlade til historikerne at fortælle om. De har i alle tilfælde med dette bind bedre forudsætninger end før for at forstå, hvad ramismen var for en størrelse.

Retfærdigvis skal det siges, at Ebbesen ikke isolerer filosofien fuldstændig i elfenbenstårnet. At filosofien var et alvorligt samfundsanliggende, vises med eksemplet Christian Nold, der i 1667 blev afskediget fra sit teologiprofessorat, fordi han i sin lærebog i logik havde benyttet eksempler, der kunne tolkes som loven opbakning til den endnu unge enevælde. Ellers var det ikke politikken direkte, men forholdet til teologien, der var den største erhvervsrisiko for filosofferne. Eller »filosofferne«. For endnu i 1600-tallet gør det sig gældende, at forfattere til lærebøger i logik var solidt funderet i teologien. Tag nu bare Nold, der var teologiprofessor. Han var da også mest på linie med biskoppen af Paris i 1277, når det kom til forholdet mellem teologien og filosofien: Nold hævdede, at man ikke måtte anvende logikken i bibelfortolkningen, før end man havde gjort sådan som Moseloven befalede jøderne, at gøre med de kvinder, der blev taget som krigsbytte: inden samkvem med dem skulle man sørge for, at deres hår og negle blev klippet ned, og at de aflagde deres gamle klæder. Med andre ord skulle filosofien gøres ufarlig for religionen.

Nold og hans efterfølgere står også centralt i opgøret mod det tidlige 1600-tals neoaristotelisme. Men, som Ebbesen påviser, skete det ikke ud fra den i historieforskningen sædvanlige opfattelse, at det var den naturvidenskabelige revolution, altså fremkomsten af en empiristisk videnskab, der gjorde udslaget – i hvert fald ikke inden for logikfaget. For Nold og præsten Johan Brunsmann (forfatter til en logikgrundbog fra 1679) gjaldt det med Ebbesens ord (II, 228), at den »kristne teologi dikterer vilkårene for videnskaberne, og dermed er en aristotelisme i virkeligheden ikke mere mulig. Tilbage bliver kun nogle aristoteliske termer og lidt aristotelisk teknik, men intet aristotelisk system.« I forlængelse heraf siger Ebbesen, at den væsentligste drivkraft bag forsøgene på at »sprænge syllogistikken i luften« (II, 230) i det sene 1600-tal var religiøst motiveret.

Bindet afsluttes med to kapitler forfattet af Koch, hvori han gennemgår naturfilosofien fra sidst i 1500-tallet (Peder Sørensen, Tycho Brahe og Cort Aslaksen) til sidst i 1600-tallet, hvor aristotelismen, der havde fejlet den konkurrerende paracelsisme og nyplatonisme til side, blev udfordret af Descartes' tænkning og en med Francis Bacon forbundet empirisme. Det gøres fortrinligt, dog stadig uden megen samfunds-

mæssig perspektivering. Kochs afsluttende to kapitler adskiller sig fra Ebbesens ved, at hans materiale ikke er så kongruent og umiddelbart sammenligneligt som de logikdisputatser, Ebbesen analyserer. Endvidere forekommer de astronomer, fysikere og læger, som Koch gennemgår, at være mindre teologisk affekterede end Ebbesens dialektikere, der oftest selv var teologer. Det passer nok Koch godt, for selv om han ikke kan beskyldes for at forklejne hverken kristen teologis eller magiske verdensbilleders udbredelse i den lærde verden, så er det dog fremkomsten af en ny, moderne naturvidenskab i løbet af 1600-tallet, der er hans hovedærinde.

Sammenlignet med udførligheden i bindet om middelalderen har Koch dog mindre plads til rådighed til at skildre denne udvikling. Det kan synes rimeligt, at middelalderen får et bind for sig, men det forrykker i høj grad væsentlighedsbilledet. Fra middelalderen behandles kun en håndfuld filosoffer, ja, der findes ikke flere folk at skrive om, men til gengæld gøres det udtømmende. Når vi kommer i nærheden af 1700-tallet, bliver pladsen derimod trang: Rasmus Bartholin må nøjes med ca. 3 tekstsider, Caspar Bartholin den yngre med endnu mindre. Med bl.a. de to får cartesianismen i forskellig grad sine danske talsmænd, og man kunne nok ønske, at Koch her havde haft mulighed for at gå mere i detaljen.

Bind 2 slutter med Niels Stensen, der er med for det, man kan kalde hans videnskabsfilosofi. Her ses brydningen mellem det nye og det gamle tilsyneladende klart: Med hensyn til anatomen skrev Stensen, at dens ufuldkommenhed skyldes, at man ikke har opfattet kroppen med tilstrækkelig systematik eller matematik: matematikken er det sprog, der skal til for at forstå enhver automat, herunder kroppen. Kroppen, og naturens verden som sådan, kan vi dog kun erkende gennem de sekundære årsager. Naturlovene skyldes en primær årsag, vi ikke kan erkende videnskabeligt: Gud. Det var dog stadig Stensens mening, at indsigten, som de »sekundære« videnskaber gav, skulle føre mennesket til at elske guddommen. Fx skulle anatomiens erfaringer om legemets kunstfærdige indretning få os til, med Stensen ord, at fatte sjælens værdighed og kende og elske skaberen (II, 316). Det var ord, der kunne være udtalt af Melanchthon 150 år før, eller for den sags skyld have vundet bifald hos biskoppen af Paris i 1277. For det grundlæggende spørgsmål angik stadig forholdet mellem tro og viden, og hele tiden er det en given præmis, at ikke kun tvivlen, men også visheden skal komme Gud til gode. Det moderne ved 1600-tallets videnskabsideal forekommer mig derfor stadig at være ansatser, og Koch peger da også selv på fx Lockes *An essay concerning human understanding* (1690) som igang-

sætter af en forstærket nøgtern empirisme i tiden, men det var i tiden, der fulgte: 1700-tallet.

Tillad mig afslutningsvis at påpege to unøjagtigheder: Det første angår noget, der altid har været en kilde til forvirring i kirke- og lærdomshistorien. Koch skriver (II, 29) at dialektikprofessoren efter reformationen samtidig var vikar for universitetets *theologus primus*, der altid var identisk med Sjællands biskop. Det er rigtigt, at *dialecticus* var vikar for biskoppen, men dennes »stillingsbetegnelse« på universitetet var sædvanligvis blot *episcopus*, eller også *theologus tertius*. *Theologus primus* (eller *summus*) var derimod en betegnelse for den af de ordinære teologiprofessorer, der havde størst anciennitet, men som *ikke* var biskop. At bispen reelt var højest af rang, og dermed *primus* af gavn, er en anden sag. Det har ikke nogen forståelsesmæssig betydning for teksten, men når man nu vil bruge det latinske begreb, bør det vel være det rigtige. For det andet hedder det (II, 262), at Tycho Brahe i 1571 slog sig ned på Herrevad kloster, som hans bror havde rådighed over. Det var nu ikke hans bror, men hans morbror, Steen Bille, der havde Herrevad i forlening. Disse småting rækker dog ingeniende ved det samlede robuste indtryk af de to bind, der lover godt for fortsættelsen.

Morten Fink-Jensen

ANDERS BØGH: Sejren i kvindens hånd. Kampen om magten i Norden ca. 1365-89. Aarhus Universitetsforlag. 2003. 400 sider.

Det kræver et vist mod at gøre dronning Margrethes første årtier som regent til genstand for et disputatsarbejde. Hvad nyt kan der være at sige, når talrige forskere i over 100 år har tumlet med den ældre unionstids grundlæggende spørgsmål: hvorfor og hvordan dannedes den nordiske union? Hvilken vægt skal vi lægge på ideologiske, dynastiske og nationale målsætninger, og var det i virkeligheden den store personlighed, økonomiske eller udenrigspolitiske forhold der gjorde udslaget? Alt dette har Anders Bøgh været optaget af, selvom afhandlingen savner den afrunding den kunne have fået ved at blive ført helt frem til det store kroningsmøde i Kalmar 1397.

Forfatteren følger den almindelige udvikling i historiografien bort fra Allens synspunkt at unionen drejede sig om de nordiske folks forening, og som alle andre diskuterer han de hovedspørgsmål som Erslev behandlede i sin grundlæggende biografi om dronning Margrethe: realpolitikeren, hendes personlighed og metoder, dronningens forhold til adel og kirke, økonomien og udenrigspolitikken, arbejdet på at styr-